

Son yıllarda dinî tecrübeyi açıklamak için din psikolojisi alanında yeni bir yöntem olarak, bilişsel psikoloji ve sosyal psikolojinin kavramlarının sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Daniel N. McIntosh'un* *Bilişsel Bir Şema Olarak Din*** teorisi, bu eğilimi temsil eden önemli kuramlar arasında kabul edilmektedir (Paloutzian, 1996, s. 189). Teori temelde, dindarların inançları doğrultusunda yaşadıkları tecrübe ve bilgilerine dayanan bilişsel şemalar geliştirdiklerini ve bu bilişsel yapıların olayları algılama, değerlendirme ve tepkilerinde etkili olduğu varsayımına dayanmaktadır (McIntosh, 1995). McIntosh'un teorisi, ortaya atılmasının üzerinden bir teori için kısa sayılabilecek bir süre geçmesine rağmen, dikkat çekici bir ilgiye mazhar olmuştur. Bu bağlamda, teoriyi değerlendiren (Koenig, 1995; Paloutzian ve Smith, 1995; Bjork, 1995) ve referans gösteren pek çok çalışma gerçekleştirilmiştir (bkz. Deconchy ve ark. 1997; Krejci, 1998; Kennedy, Davis Taylor, 1998; Ladd, McIntosh, Spilka, 1998; Hill, Hood, 1999; Aubin, 1999; Hill ve ark. 2000; Taylor, 2001; Rogers ve ark. 2002; Blaine, Nyugen, 2002; Silberman, 2003; Wenger, 2004; Avants, Beitel, Margolin, 2005; Park, 2006). Bu makale, din psikolojisinde bilişsel yaklaşımı, McIntosh'un *'Bilişsel Bir Şema Olarak Din'* teorisi örneğinde Türk din psikolojisi çevrelerine tanıtmayı ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

McIntosh'a (1995) göre, inançların bireyin dünyasında nasıl organize olduğunu ve fonksiyonelleştğini anlamanın yollarından birisi, dini bilişsel bir şema olarak kabul etmektir. Dinler, doğru olarak kabul edilen bir dizi örtülü ve açık önermeler içermesi yönüyle, bilişsel yapılar olarak kabul edilebilir. Dine bilişsel

DİN PSİKOLOJİSİNDE BİLİŞSEL YAKLAŞIM : McINTOSH'UN 'BİLİŞSEL BİR ŞEMA OLARAK DİN' TEORİSİ ÖRNEĞİ

Adem ŞAHİN

Yrd. Doç. Dr., Selçuk Ü. İlahiyat Fakültesi
Din Psikolojisi Öğretim Üyesi

* Prof. Dr. Daniel McIntosh, halen ABD'de Denver Üniversitesi Psikoloji Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Yazar hakkında bkz. <http://www.du.edu/%7Edmcintos>

** Amerikan Psikoloji Demeği'nin 1991 yılı Ağustos toplantısında, Peter C. Hill'in başkanlığında "Ampirik Bir Din Psikolojisi İçin Ümit Vadedilen Bilişsel Modeller" konulu bir sempozyum düzenlenmiştir. Bu sempozyumda Daniel N. McIntosh, 'Din ve Başa Çıkma Arasındaki İlişkiye Etkileri Bağlamında Bilişsel Bir Şema Olarak Din' isimli bir bildiri sunmuştur. McIntosh tebliğinde, dinin bilişsel bir şema olarak ele alınmasının din psikolojisi alanına getireceği avantajları tartışmış, bu bağlamda şemaların yapısı ve fonksiyonu üzerinde dümüş ve din-başça çıkma ilişkisini araştırdığı bir diğer çalışmasının (1993) bulgularını örnek olarak vermiştir. Tebliğ daha sonra *International Journal for the Psychology of Religion*'da makale olarak da yayınlanmış ve din psikolojisi çevresinden önemli tepkiler almıştır.

açından yaklaşmak, din psikolojisine, din konusunda daha önce görülmeyen, yeni ve dikkat çekici bakış açılarıyla düşünme ve bu bağlamda dinî hayat konusunda daha önce gündeme gelmeyen soruları sorma ve test etme imkânı vermektedir. Bununla birlikte, dini bilişsel şema olarak düşünmek, onu sadece bilişsel yapı ile sınırlandırmak anlamına gelmez. Dini anlamak için, bilişsel yapının yanı sıra sosyo-kültürel süreçler ve dindarın spesifik davranışlarının da araştırılmasına ihtiyaç vardır.

Şema kavramının ilk kullanımı, İngiliz Filozofu Frederic C. Bartlett'a (1932) kadar gitmektedir. Onun şemalar hakkındaki görüşleri, bilişsel psikolojinin teorik temellerinin oluşturulmasında önemli katkılar sağlamıştır. Bartlett'in şemalara dair görüşlerini 20. yüzyılın başlarında ortaya atmasına rağmen, kavramın bilişsel bilimler ve bilişsel psikolojideki etkileri, 1970 ve 1980'li yıllarda görülmeye başlanmıştır (Brewer, 2000, s. 69). Şema kavramının bilim çevrelerinde bu kadar geç dikkat çekmesi, esasen, psikolojinin tarihsel serüveniyle de paralellik göstermektedir. Nitekim tarihsel süreç içerisinde yapılan tanımlara baktığımızda, ilk dönemlerde psikolojinin felsefenin de etkisiyle "insan zihninin yapısının incelenmesi"; daha sonraları davranışçılığın tesiriyle "gözlenebilen davranışların bilimsel incelenmesi"; son zamanlarda ise insan davranışını bilişsel süreçleri dikkate alarak açıklayan bilişsel yaklaşımın etkisiyle "davranışı ve davranışın altında yatan süreçleri bilimsel olarak inceleyen çalışma alanı" şeklinde tanımlandığı görülmektedir (Cüceloğlu, 1991, s. 34).

Her ne kadar daha önce bazı teşebbüsler olmakla birlikte, din psikolojisi alanında, büyük oranda McIntosh'un teorisi ile gündeme gelmiş olan *şema* kavramı, esasen bilişsel psikolojinin konusudur. Algılama, düşünme, hatırlama, unutmama, problem çözme ve dil davranışı gibi bilişsel süreçler, bilişsel psikolojinin kapsamına girmektedir (Cüceloğlu, 1991, s. 38). Bilişsel psikologlar, bu gün gelinen noktada, bazı temel varsayımları paylaşmaktadırlar. Bunlardan birincisine göre, insanın en temel özelliklerinden birisi, bilgiyi işleyebilmesidir. İkincisine göre, içsel olan birtakım güçler, insanın bilgilenme sürecini yönlendirmektedir. İnsanın bilgi edinme sürecini tam olarak anlamak için, bilginin altında yatan bilişsel yapılar ortaya çıkarılmalıdır. Üçüncüsüne göre ise, bilişsel yapılardan yararlanılarak, çok geniş bir araştırma alanından elde edilen verilerin açıklanabildiği ve gelecekte yapılacak çalışmalara yol gösterecek hipotezlerin geliştirildiği güçlü bir bilim oluşturulabilir (Barsalou, 1992, s. 341). Bu anlamda bilişsel yapılar, bilimsel açıdan kullanılabilirlik özelliğine sahiptirler. Yani, bilişsel yapılar, kendilerinden hareketle test edilebilen hipotezlerin oluşturulduğu, daha da önemlisi, verilerle desteklenen hipotezlerin genelleştirildiği bir teorinin oluşturmasına imkân verebilir. Bu bağlamda bilişsel psikolojinin verilerinin kullanılması, din ile ilgili bilişsel yapıyı temel alan yeni bir teorinin oluşturulmasına katkı sağlayacaktır.

Şemanın Tanımı

Şemalar, her ne kadar din psikolojisi alanında son zamanlarda dikkat çeken bir konu olsa da, psikolojide oldukça yaygın bir araştırma alanı olmuştur. Bununla birlikte, gerek tanımı ve gerekse kapsamı ve çeşitleri konusunda henüz bir uzlaşma sağlanamadığı görülmektedir.

Bazı psikologlar, şema kavramını bilişsel yapının temel taşı olarak kabul ederken; bazıları herhangi bir alanla ilgili olgunlaşmış bir şema teorisinin henüz geliştirilmediğini, bu sebeple "şema teorisi" yerine "şema çerçevesi" ibaresini kullanmanın daha isabetli olacağını savunmaktadırlar. Diğer taraftan bazı çalışmalarda şemanın 'bilişsel harita', 'özellik listesi' gibi kavramlarla eşanlamlı olarak kullanıldığı da görülmektedir (Dewart ve ark., 1999, s. 1; Atkinson ve ark., 1995, s. 299).

Bilişsel gelişim konusunda önemli bir teori ortaya atan Piaget, şemayı, "algı, düşünce ve/veya fiillerin bir araya gelmekle oluşturduğu zihinsel temsiller" olarak tarif eder. Ona göre şemalar, düşüncenin temel taşlarıdır. Şemalar, münferit ve spesifik olabileceği gibi, birbirine bağlantılı ve ayrıntılı da olabilir. Meselâ bir şema sadece bir tür köpekle ilgili olabileceği gibi değişik türden köpekleri kategorize edecek şekilde ayrıntılı da olabilir (Bhattacharya, Han, 2001).

McIntosh (1995) ise, teorisinin temelini oluşturan şemayı, "Belirli bir alanla ilgili olan ve bu alanın nitelikleri arasındaki ilişkilerin özelleştirilmesini de içeren, zihinsel temsiller (mental representations) veya bilişsel yapılar (cognitive structures)" şeklinde tanımlamaktadır. Ona göre şemalar, çevre ile iletişim neticesinde oluşur, tecrübeler yoluyla şekillendirilir. Tanımları genel olarak değerlendirdiğimizde, şemaların bellekte saklanma ve gerçek dünyadaki olayların, nesnelere ve ilişkilerin soyut temsilleri olan bilişsel yapılar olma yönlerinin vurgulandığı görülmektedir.

Şemaların Fonksiyonları

İnsanlar şemaları, en geniş anlamda, mevcut bilgileri düzenlemek ve gelecekte karşılaşacakları olayları anlamaya yardımcı olacak bir bakış açısı kazanmak için kullanırlar. Şemalar, insanın bilgi mekanizmasında oluşur ve yeni bilgilerin elde edilmesi ve yorumlanmasını etkilerler (Suzuki, 1987). İnsanın bilgilenme sürecinde adaptasyon görevi icra eden şemalar, otomatik olarak işleyen bir mekanizmaya sahiptirler ve yeni tecrübelerin hâlihazırda mevcut olan şemalarca etkin bir şekilde özümsemesini sağlarlar.

Şemalar, dünyayı anlamamızda etkili araçlardır. Şemaları kullanarak pek çok konu ile ilgili algılarımızı, üzerinde çok fazla düşünmeden, otomatik olarak etkili biçimde mevcut şemalarımıza uyarlayabilir ve tepkide bulunabiliriz (McIntosh, 1995). Meselâ, ilk defa gittiğimiz bir kilisede sessiz olmamız gerektiğini, birilerinin ikazına gerek olmadan, ibadethanelerle ilgili mevcut şemalarımızı yeni

duruma uyarlayarak bilebiliriz. Bununla birlikte, bazen bir konudaki mevcut şemamız, karşılaştığımız yeni durumu doğru şekilde kavramamızı engelleyebilir. Meselâ, daha önce karşılaşmamamıza rağmen birileri hakkındaki önyargılarımız, bizi onlarla ilgili konularda yanlış anlamaya sevk edebilir.

Şemalar, insanın algılama ve tepkisini etkilerler. İnsanlar, kendilerinde mevcut olan bir şemayla ilgili bilgileri daha çabuk fark eder ve hatırlar. Bir konuda hiçbir tecrübemiz yoksa ilgili konuyla karşılaştığımızda, daha önceden bizde şemaları oluşmuş konularda olduğu gibi bir tepki vermeyiz (McIntosh, 1995). Meselâ, yılan konusunda bir şema oluşmayan çocuklar için yılan bir tehlike değildir. Hatta onunla oynamaya teşebbüs bile edebilirler. Buna karşılık yılan ile ilgili bir tecrübesi olan kişi, yılan ya da yılan benzeyen bir cisimle karşılaştığında, konuyla ilgili bilgileri hemen devreye girer ve şayet daha önce olumsuz bir tecrübe yaşamışsa, bu tecrübe doğrultusunda tepki verir.

Şemalar, bir konu ile ilgili bilginin eksik taraflarının varsayılanlarla tamamlanmasını sağlarlar. Bu sayede kişi bir problemle karşılaştığında, şemalar ona problem çözme sürecini kolaylaştıracak kestirme metot ve yolları sunar (McIntosh, 1995). Meselâ, muhafazakâr bir muhitte şalvar türü bir pantolon, yakasız bir gömlek, sakallı, başında fesi olan birisini gördüğümüzde, o bölge ile ilgili mevcut şemalarımıza dayanarak resmin eksik taraflarını tamamlar ve karşımızdaki kişinin dindar birisi olduğunu düşünebiliriz. Buna karşılık aynı kişiyi turistik bir bölgede gördüğümüzde ise yine bölge ile ilgili mevcut şemalarımıza dayanarak onun bir turist olduğunu söyleyebiliriz.

Kişideki mevcut şemalarla ilgili bir konuda problem yaşandığında, bu problemin üstesinden gelme, şemanın olmadığı bir problemi çözmeye göre daha kısa sürede gerçekleşir (McIntosh, 1995). Şayet birey, dünya hayatının imtihan olduğuna dair bir inanca sahipse, başına bir problem geldiğinde, durumuyla ilgili şemalar hemen devreye girecek ve neticede bu konu ile ilgili şemaları veya inancı olmayan başka bir kişiye göre daha kısa sürede ve daha fazla psikolojik tahribat yaşamadan bu durumun üstesinden gelebilecektir. Kısacası şemalar, bireyin içinde bulunduğu durumu daha kısa sürede tanımlamasına, uyarıcı dizisindeki eksik olan bilgileri tamamlamasına ve olayla ilgili daha fazla bilginin sağlanması ya da problemin aşılması için gerekli stratejinin seçilmesine imkân sağlamaktadır.

Şemaların Çeşitleri

İnsan zihni, kişinin kendisi ve hayatının her yönüyle ilgili çok sayıda şema üretir. Bu sebeple tam olarak bir şema listesi oluşturmak mümkün değildir. Bir obje ya da objeler kümesi, olay ya da olaylar kümesi, kişilik özellikleri ve sosyal normlar hakkındaki bilgilerimiz, belirli şematik prensiplere göre fonksiyonda bulunan ve tecrübe ettiğimizde aktif hale geçen küçük bilgi ağları olarak düşünülebilirler (Dewart ve ark, 1999, s. 19). Bu bağlamda çok çeşitli şemalardan bahsedebili-

riz; bir şemanın parçalarının spesifik bir örneği olan örnek şema (*exemplar*), özel bir kişiye ait *kişi şeması* (*person schema*), bir kategori ya da şemanın karakteristik ya da ideal üyesini temsil eden *prototip şema* (*prototype*), özel bir bağlamdaki kişi ya da bireyin rol ya da rollerini ifade eden *rol şeması* (*role schema*), araba sürme ve bisiklet kullanma gibi bir alışılmış davranışlara dair *fiil şeması* (*script*), kim olduğumuza dair bilgi ve inancımızı temsil eden *benlik şeması* (*self-schema*), siyahlar, beyazlar, Asyalılar, Almanlar, avukatlar, garsonlar gibi insanlar veya özel bir gruba ait olanları ifade eden *basmakalıp kategoriler* (*stereotype*) bunlardan bir kaçıdır (Campbell, 2006). Bunların yanı sıra, her dinin inananlarına sunduğu dinî şemalar olabileceği gibi, dindarların yukarıdaki konularla ilgili kendilerine ait dinî şemaları olabilir. Meselâ Tanrı şeması, dinlerin inananlarına sunduğu Tanrı'nın sıfatları, niyeti veya amaçları, etkileme araçları ve bu inançlar arasındaki ilişkiler hakkındaki önermelere dayanabileceği gibi, tek tek inanlar da kendilerine has Tanrı şemalarına sahip olabilirler (McIntosh, 1995). Yani dinlerin her biri Tanrı hakkında kendine ait bilgi organizasyonlarına sahip olabileceği gibi, inanların da her birinin kendilerine özgü Tanrı şemaları vardır ve genelde bireylerin Tanrı şeması, inandığı dinin sunduğu Tanrı inancı tarafından belirlenir (Paloutzian, 1996, s. 190).

Şema Teorisinin Din Psikolojisi Alanına Uyarlanması İmkânı ve Katkısı

Bir teorinin bilimsel alanda kullanılabilirliğinin üç temel kriteri vardır: Bunlardan birincisi, yeni teorinin konu ile ilgili eski görüş ya da teorileri bir çatı altında birleştirerek onların yerine geçmesi ve neticede diğer teorilerin demode olması; ikincisi, yeni teorinin eski teori ya da görüşlere katkı sağlaması; üçüncüsü ise, yeni teorinin eski teorilerin tutarsız olduğunu, buna karşılık kendisinin daha güçlü ve geçerli olduğunu göstermek suretiyle eski teoriyi devre dışı bırakmasıdır (Paloutzian ve Smith, 1995). Acaba *Bilişsel Bir Şema Olarak Din* teorisi, bu şartları ne oranda karşılamaktadır?

McIntosh, fizik veya metafizik dünya ile ilgili inanç ve bilgilerin, kişinin olayları veya bir konuyla ilgili bilgileri algılayış ve anlayışlarını nasıl etkilediğinin araştırılmasının, genel olarak psikolojide ve daha dar kapsamda din psikolojisinde yeni bir olay olmadığını belirtir. Ona göre, Bowlby'nin (1969, 1980) insanların içsel *çalışan bilişsel modellere* sahip olduğuna dair görüşü, bireyin çevredeki değişikliklere karşı tepkilerini etkileyen çevrenin haritalarına sahip olduğunu, inanç sistemlerinin bireyin tecrübeleri yoluyla yapılandırıldığını ifade eder. Yine Hall'in (1986), evrenin, enerji ya da hayat gücü süreçlerinin kompleks etkileşimini içeren düzenli bir sistem olduğu görüşüne dayanan *evrenler* (*cosmologies*) görüşü; Ball-Rokeach, Rokeach ve Grube'nin (1984), kişilerin objeler, durumlar ve benlik hakkındaki inanç ve değerler organizasyonlarının, onlara bilişsel bir yapı, harita veya teori kazandırdığı yönündeki görüşleri; Glock ve Piazza'nın (1981), insanların 'olayları

ne ya da kim etkileme gücüne sahiptir?' gibi nedensel ifadelerle gerçeği yapılandırma kabiliyetinde olduklarını kabul etmeleri; Parkes (1975) tarafından ortaya atılan, dünya ve benlik hakkında sahip olunan güçlü varsayımlar olarak tanımlanan *varsayılan dünya* kavramı, bunlara örnek olarak verilebilir. (Nakl. McIntosh, 1995).

McIntosh, kendisinden önce şema benzeri fonksiyonların inanç sistemleri için de tartışıldığını ifade etmektedir. Ona göre, Ball-Rokeach ve arkadaşları (1984), inanç sistemlerinin göreceli bir devamlılığa sahip olmakla birlikte, değişme kabiliyetinin olduğunu kabul etmişlerdir. Onlara göre, kişideki şema benzeri bilişsel yapı, seçici hatırlama ve unutma, bilgi işleme süreci, karar verme, çatışmaların çözümü, benlik savunması, inkâr, içe çekilme, hüküm verme, niyetlenme, çabalama, övünme ve kınama, teşvik, ikna etme gibi aktiviteleri yapma girişiminde bulunma yetisini kazandırır. Yine Schroder (1961), inanç sistemlerinin insana dünyaya intibak ve bağlılık sağlayan bir ilişkiler ağı sunduğunu öne sürer. Ona göre, bir kişinin kavramlarının örüntüsü, ona gerçekliğin okunduğu, her şeyi çevreleyen dünya ile ilişkiler kurma imkânı sağlar (Nakl. McIntosh, 1995).

McIntosh, şema benzeri kavramların din psikolojisi alanında daha önceden kullanıldığına örnek olarak da Allport'un 'iç kaynaklı dindarlık' kavramını verir. Allport'a göre din, iç kaynaklı dindarlar için hayatlarını yaşayacakları bir çerçeve, sistem görevi icra eder. İç kaynaklı dindarlık, hayatın her yönü ile ilgilidir ve aynı zamanda birleştirici ve anlamlandırıcı özelliklere sahiptir. Dinin bu özellikleri, onun gelişmiş bir şema olması ve kullanılmasının bir işareti olarak görülebilir (McIntosh, 1995).

Şayet akademisyenler daha önce şema benzeri kavramları kullanmışsa, *şema olarak din* fikrini din psikolojisine adapte etmeye ne gerek vardır? Ya da *Bilişsel Bir Şema Olarak Din* teorisi din psikolojisine nasıl bir katkı sağlayacaktır?

McIntosh'a göre, şema teorisinin daha önce yapılan çalışmalarla çatışmamak gibi önemli bir özelliği vardır ve dini bilişsel bir şema olarak düşünmek, bize, daha önce ortaya atılan teorileri tek bir çatı altında birleştirme imkânı verebilir. Meselâ, *Bilişsel Bir Şema Olarak Din* teorisi çatısı altında, Allport'un dinî çerçeveye dair teorisi, Bowby'nin çalışan modellerin tecrübeler yoluyla inşa edildiğine yönelik görüşü ve Harvey ve arkadaşlarının, inanç sistemlerinin insanların dünyayı anlayışlarını etkilediğine dair görüşleri birleştirilebilir. Ayrıca, şemaları din alanına uyarlamak, bilişsel ve sosyal psikoloji alanlarında çalışanlarca gerçekleştirilen düşünme ve bilgi işlem süreçleri ile ilgili çalışmaları, genel anlamda inanç sistemleri ve dar anlamda din alanında yapılan araştırmalarla bir araya getirebilir. Bu bağlamda, din psikologlarının yapmış oldukları birçok çalışma, daha soyut ve üst düzeydeki bilişsel şemaların nasıl işlevsel olabileceği ve muhtemel etkileri üzerinde çalışan bilişsel ve sosyal psikologlar için fikir verici olabilir. Nitekim McIntosh'a göre, dinî bilgilendirme süreci gibi, din psikolojisi konularını da kapsayan bazı çalışmalarda şema kavramının başarılı şekilde kullanıldığı görülmektedir. Meselâ,

Lipson (1983), Pargament ve DeRosa (1985), Lechner (1990) ve Ingram'ın (1989) çalışmaları bu konuda örnek olarak verilebilir (McIntosh, 1995).

Lipson (1983), bir grup Katolik ve Yahudi öğrenciye dinî ve dinî olmayan bazı metinler vererek okumalarını istemiştir. Yapılan kontroller neticesinde, her iki grubun da kendi dinlerine dair metinlere dayanan teklifleri daha çok ve kesin hatırladıkları, daha az hatırlama hatası yaptıkları ve bilgi sahibi oldukları paragrafları okurken, diğerlerine göre daha az zaman harcadıkları tespit edilmiştir. Bu bulgular, çocukların daha önceki dinî bilgilerinin onların algılama ve hafızalarını ya da her ikisini birden etkilediğini göstermektedir. Pargament ve DeRosa (1985) da Tanrı'nın insanları kontrol ettiğine dair inancın öğrencilerin hafızalarına etkisini tespit etmek için bir araştırma yapmışlardır. Araştırma neticesinde, Tanrı'nın insan üzerindeki kontrolünün yüksek, buna karşılık insanın çevresi ve olayları kontrol gücünün düşük olduğunu ifade eden dinî mesajlara dair hafıza ile kişisel kontrole inancın, negatif yönde ve anlamlı ilişkisini tespit etmişlerdir. Yani, bireyin kişisel kontrolüne dair inancı ne kadar güçlü ise, Tanrı'nın güçlü olduğuna dair dinî mesajları hafızasında tutma düzeyi o kadar düşmektedir. Buna karşılık, kişisel kontrole inanç ne kadar düşük ise, Tanrı'nın güçlü olduğuna dair dinî mesajları hafızada tutma düzeyi, o kadar yükselmektedir. Yine bulgulara göre, kişisel kontrole inancı düşük olanlar, Tanrı'nın kontrolünün yüksek olduğu yönündeki dinî mesajların içeriğini gerçek anlamından saptırarak hatırlama temayülünü, diğerlerine göre anlamlı şekilde daha fazla göstermektedirler (Nakl. McIntosh, 1995). Bu bulgular, bireylerin dinî şemalarının, onların hafıza ve algılamalarını etkilediği yönündeki görüşlerle tutarlılık göstermektedir.

Lechner (1989), Tanrı şeması ve benlik ilişkisini araştırdığı çalışmasında, dinî inançların günlük hayata entegrasyonunun, etkili ve iyi tanımlanmış bir Tanrı inancı ile ilişkili olduğunu tespit etmiştir. Ona göre, dinî inançların hayat tarzına zayıf entegrasyonu, içerik olarak fakirleşen bir Tanrı kavramıyla ilişkilidir. Bulgulara göre, bireyin benlik şeması ile Tanrı şeması arasında da anlamlı ilişki vardır. Bir dine bağlılığı olan kişiler, Tanrı kavramlarında kişisel ilişki özellikleri ve güvenilirliğe vurguda bulunmaktadır. Araştırmacıya göre bu sonuçlar, Adler ve Jung'un teleolojik dinî psikolojileri ve Tanrı'nın erkek ve kadınların ideal benlikleri için bir imge olduğu yönündeki teistik inançla uyumluluk göstermektedir (s. 116).

Yine Ingram (1989), yaptığı çalışma ile dini bilişsel bir şema olarak kabul etmenin, din konusundaki sosyolojik ve psikolojik bakış açılarını nasıl birleştirdiğine dair bir örnek sunmaktadır. O, Goffman'ın, bir çeşit şema olan 'çerçeveler' düşüncesini kullanarak, dini yaymaya çalışan kişilerin (Proselytizers) karşılaştıkları bir olayı yorumlamak için kutsal öğretilerle ilgili şemaları kullandıklarını; yine din değıştirenlerin de yaşadıkları kötü bir durum ve hayatla ilgili mevcut yorumlarını dinî bir çerçeveye doğru kaydırmaya çalıştıklarını göstermiştir. Bu sonuçlara göre dinî şemalar, hem din dışından, yani toplum, arkadaş grubu, misyonerler vb. tara-

findan takdim edilebilmekte; hem de birey tarafından bir kez sahip olununca, olaylarla ilgili algı ve davranışları değiştirme gücüne sahip olabilmektedir (Nakl. McIntosh, 1995).

McIntosh, din psikolojisi çalışmalarında dini bilişsel bir şema olarak kullanmanın gerekliliğini ve imkânını tartışmanın yanı sıra, teorisini desteklemek için, stres verici yaşantılarla başa çıkma ve din ilişkisine dair bir çalışmasının bulgularını sunar.

Din ve Başa Çıkma

McIntosh'a (1995) göre, dini bilişsel bir şema olarak düşünmek, hem dinî başa çıkma süreci ve sonucunu ve hem de travmaya sebep olan olayın dini nasıl etkilediğini araştırmak için kullanışlı bir yoldur. Ona göre, başa çıkma konusunda dinin etkisini değerlendirirken şemaların iki önemli fonksiyonu konuyu açıklamada yardımcı olabilir. Bunlardan birincisi, konu ile ilgili bilgilenme işleminin hızının artırılması, ikincisi ise uyarıcı durumun kişinin daha önceden sahip olduğu şemalarla bütünleşmesidir (assimilation). Burada birinci fonksiyon, olayın bilişsel olarak işlenmesini hızlandırırken, ikincisi, anlamlandırmayı kolaylaştırmaktadır.

Yukarda da geçtiği üzere kişi, kendinde oluşmuş bir şemaya dair bilgiyi, diğerlerine göre çok daha hızlı ve etkili bir şekilde işleyebilmekte, bu süreci kolaylaştıracak kısa yolları ve sezgilerini devreye sokabilmektedir. Şayet dindar kişi, travmatik olaylarla ilgili bilişsel bir şemaya sahipse, bu şema, yaşadığı olumsuz olayın bilişsel düzeyde işleme sürecini hızlandırmaktadır. Hızlı işlem, aynı zamanda olumsuz olaya daha iyi uyum sağlama ile de ilgili olabilmektedir. Olumsuz olayı zihinsel olarak hızlı bir şekilde değerlendirmek, olayın özümsemesini kolaylaştırabilmektedir. Dinî şemalar, aynı zamanda, ölümle ilgili inançları birleştirmek suretiyle ölümü daha tanıdık ve daha az korkulur hale getirebilir. Bu bakış açısı, birçok araştırmacının, dindar kişilerin ölüm konusunda daha düşük düzeyde psikolojik gerginlik, korku ve endişe yaşadıkları yönündeki bulguları ile desteklenmektedir (McIntosh ve ark. 1993).

SÜİFD / 23

42

McIntosh, arkadaşları ile birlikte gerçekleştirdiği ve ani bebek ölümü belirtişiyle çocuklarını kaybeden anne-babaların yaşadıkları stresle başa çıkmada dinin rolünü araştırdıkları bir diğer çalışmasının (1993) bulgularını, teorisine örnek olarak verir. Onlara göre araştırma konusu olarak ani bebek ölümünü seçmelerinin sebebi, bu olayın, hipotezlerini test etmek için uygun olmasıdır. Yani, çocuğunu aniden kaybetmenin insanın yaşayabileceği en yıkıcı olaylardan birisinin olması ve tabiatı gereği, olaya bilişsel olarak hazırlanmak için yeterli zaman aralığı bırakmamasıdır. Araştırma neticesinde onlar, ebeveyn ne kadar dindar ise, bebeği ve bebeğin ölümünü düşünmek gibi bilişsel işlemleri, ölümün hemen akabinde, bilinçli veya bilinçsiz olarak o kadar çok yaptıklarını tespit etmişlerdir. Yine bulgular, ebeveynin çocuğunun ölümünden hemen sonra ölümle ilgili düşünceleri

oranında, daha üst düzeyde esenlik (well-being) ve potansiyel olarak daha az stres yaşantısı tecrübe ettiğini göstermiştir. Böylece din, başa çıkma sürecinin önemli bir parçası olmakta ve bu sonuç, dinin bilişsel bir şema olduğu yönündeki hipotezi desteklemektedir.

Dinin önemli fonksiyonlarından birisi de bireye hayatın anlamına dair bir bakış açısı sunmasıdır. Özellikle zorda kaldığı bir durum karşısında dindar, bağlı olduğu dinin öğretilerine atıfarda bulunarak mevcut durumu anlamlandırmaya çalışır. Yapılan araştırmalar neticesinde, insanların kriz anlarında yaşadıkları olayla ilgili bir anlam arayışı içine girdikleri tespit edilmiştir (Pargament, Olsen, 1992; Pargament, Newman, 1990; Pargament, 1997). Bu bağlamda mevcut din şemasının, bireyin olayları değerlendirme sürecinde belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir. Nitekim McIntosh ve arkadaşlarının (1993) yaptıkları çalışmada da çocuğunu kaybedenler kendilerini ne kadar dindar görüyorlarsa ve onlar için din ne kadar önemli ise, çocuklarının ölümünden de o kadar çok anlam çıkardıkları görülmektedir.

McIntosh'a (1995) göre şemalar, kişinin bir uyarıcıyı algılamasını ve daha sonra meydana gelen bilgi işlem sürecini etkileyebileceği gibi, olaylar ve bilgiler de şemaları etkiler. Bu bağlamda, dini bilişsel bir şema olarak görmek, travmatik olaylar neticesinde dinî inançların nasıl değişeceğinin tahmin edilmesinde yardımcı olabilir. Stresle başa çıkmayı düşündüğümüzde, bazen travmatik olayların, bireyin üzerinde düşünmeden kabul ederek inandığı ve sorgulamadığı inançlara meydan okuduğu ve bu meydan okuma neticesinde, bireyin inanç sisteminde köklü değişikliklerin meydana geldiği görülür. Ancak, insan inançları konusunda zaman zaman bazı sıkıntılar yaşasa da karşılaştığı her yıkıcı olay inanç sisteminde değişiklikler meydana getirmeyebilir. İlk yaşadığı tecrübe neticesinde oluşan şema, daha sonra yaşadığı travmatik olayların daha rahat üstesinden gelmesine yardımcı olacaktır.

McIntosh'a göre, dindarlık konusundaki farklılıkları, dinî bilişsel şemanın detaylandırılmasındaki farklılıklar olarak görmek, herhangi bir krizden sonra kimlerin dinî değişim yaşayacaklarını tahmin etme imkânını da verecektir. Meselâ, ölüm gibi özel bir olayla ilgili şümüllü bir inanca sahip olanlar, böyle bir olayla karşılaşmalarında mevcut şemayı düzenleme veya reddetme ihtiyacını daha az hissedecek ve travma zamanında daha az dinî değişim yaşayacak olan kişilerdir. Nitekim McIntosh ve arkadaşlarının (1989), ani çocuk ölümleri ile ilgili olarak ailelerle yaptıkları bir panel neticesinde ulaştıkları bulgular, dini kendisi için "çok önemli" gören ve görmeyenlerin, çocuklarının ölümü üzerine meydana gelen dinî değişiklik açısından farklılık göstermediğini; buna karşılık, bu iki grubun, dini kendisi için "ileri derecede önemli" görenlere göre dinî değişimi daha büyük oranda yaşadıklarını göstermektedir. Bu bulgulara dayanarak, sofistike bir dinî inanca sahip olanların, travmatik bir olayla karşı karşıya geldiklerinde, olayın onların inançlarını

değiştirmesi yerine, mevcut inanç şemasının olayı yeniden şekillendirdiği söylenebilir (Nakl. McIntosh, 1995).

Değerlendirme

Öncelikle, dine bilişsel bir şema olarak yaklaşma düşüncesinin ve bu bağlamda kullanılan kavramların din psikolojisi literatüründe yeni bir yaklaşımı temsil ettiği ve bu anlamda alana önemli katkılar sağladığı söylenebilir. Teorinin ortaya atılmasının üzerinden çok fazla bir zaman geçmemesine rağmen, gerek yaklaşımı eleştiren yazıların yazılması ve gerekse ilgili teoriye atıflarda bulunulması ve bilişsel şema olarak din yaklaşımını esas alan yeni araştırmaların yapılması, teorinin yetkinliğinin ve bilimsel alanda uygulanabilirliğinin işaretleri olarak kabul edilebilir.

Diğer taraftan, McIntosh'un dinin bilişsel bir şema olarak ele alınabileceğine dair görüşü, bir teorinin kabul edilebilmesi için gerekli olan şu iki koşul açısından değerlendirilebilir. Bunlardan birincisine göre, yeni teorinin, din konusunda daha önce ortaya atılan görüşleri kendi içinde birleştirmek suretiyle, sadece onları reddetme değil aynı zamanda devre dışı bırakması; ikincisine göre ise, mevcut görüşlere ilâve olarak, din konusunda daha önce dile getirilmeyen araştırma sorularını oluşturmaya imkân vermesi gerekmektedir. (Paloutzian ve Smith, 1995)

Birinci koşul açısından bakıldığında, *Bilişsel Bir Şema Olarak Din* teorisinin kendisi ile ilgili görülen Allport'un *İçkaynaklı Dindarlık*, Bowlby'nin *Çalışan Modeller*, Hall'ın *Evrenler* ve Ball-Rokeach, Rokeach ve Grube'nin (1984) *Benliğe Dayanan Kapsayıcı (overarching) İnanç Sistemi* teorilerini tek çatı altında tam olarak birleştiremediği görülmektedir. Paloutzian ve Smith'e (1995) göre, McIntosh'un burada yaptığı iş, gerçekte şema teorisi ile tutarlı olduğunu düşündüğü bazı görüşlerin bir listesinin yapılmasından öteye gidememekte, şema teorisinin bu görüşleri nasıl birleştirdiği açıklanmamaktadır.

Aynı problem, başa çıkma-dinî şema ilişkisi konusunda da görülmektedir. İlgili araştırmada (McIntosh ve ark. 1993), bebeklerini ani şekilde kaybeden anne-babaların kendilerini bebeğin ölümünden sonra esenlikte hissetmeleri, iç kaynaklı dindarlık bağlamında, dinî şemalara bağlanmaktadır. Hâlbuki şema teorisi, bilişsel süreçleri; iç kaynaklı/dış kaynaklı dindarlık yönelimleri teorisi ise duygusal-motivasyonel-tutumsal psikolojik mekanizmaları işaret etmektedir. Bu durumda, bu iki teorinin birbirinin yerine geçen değil, her birinin diğerini tamamlayan teoriler oldukları söylenebilir. Dahası, bilişsel şema-baş çıkma ilişkisi ele alınırken, başa çıkma ile ilgili olarak ortaya atılan bazı teorilere ve araştırma sonuçlarına gerekli ilgi gösterilmemektedir. Meselâ Klass (1992), sosyal destek ve tesellinin, üzüntünün üstesinden gelmede önemli olduğunu tespit ederken; Pargament ve Hathaway (1991), dinin, stresle başa çıkmanın değişik yönlerini nasıl etkilediğine dair önemli bulgulara ulaşmışlardır. Bunun dışında, şema olarak din teorisi, din

psikolojisi alanındaki önemli teorileri de ihmal etmektedir. Şayet *Bilişsel Bir Şema Olarak Din* teorisi, şümulü bir teori olduğunu iddia ediyorsa, başta Freud, Jung ve Piaget'nin klasik teorileri olmak üzere, Bağlanma, Dinî Gelişim ve Şüphe, Dinî Yönelim gibi din psikolojisi alanında ortaya atılan diğer teorilerin alana katkılarını da kendine uyarlamalıydı. Ancak bu konuda teorinin ne yaptığı ya da yapabildiği açık bir şekilde görülememektedir (Paloutzian ve Smith, 1995).

Teorinin eksik görülen bir diğer yönü, dinî şemaların yapısı ve içeriği hakkında yeterli bilginin verilmemesidir. Dinî şemalar, genelleştirilmiş, soyut yapılar olsa da din, bilişsel bir şemadan çok daha geniş bir alanı kapsar. Şayet, dinin ya da dindarlığın hangi yönünün dinî şemayı açıklamada daha önemli olduğu açıklanmış olsaydı, teori daha da güçlü şekilde ifade edilmiş olurdu (Paloutzian ve Smith, 1995).

Şemaların operasyonel tanımıyla ilgili yeterli bilgi verilmemesi, McIntosh'un teorisine yapılabilecek bir diğer eleştiri konusudur. İlgili hipotezleri test edebilmek için şemaları operasyonelleştirmemiz, yani ölçülebilir, denenebilir hale getirmemiz gerekmektedir. *Bilişsel Bir Şema Olarak Din* teorisi, ancak bu şekilde spekülasyondan uygulama düzeyine geçirilebilir. McIntosh ile yaptığımız yazışmalardan birinde, teoride şemaların ölçülmesi konusunun muğlak kaldığını, bu konuda görüşünün ne olduğunu sorduk. Cevap olarak, kendisinin konunun teorik yönüne öncelik verdiğini, bununla birlikte işlem zamanı (processing time) ve tepki gecikmeleri (response latencies) gibi bilişsel psikoloji konularında yapılan çalışmaların, ölçme ve deney konusunda fikir verebileceğini söyledi. Bunun üzerine yaptığımız literatür taramalarında, konuyla ilgili bazı teşebbüslerin olduğunu gördük.

Meselâ, Blaine ve Nguyen (2002), dindarlık ve algısal yeterlilik konusunda yaptıkları çalışmada, sözcüklerle ilgili karar verme (lexical decision task) yöntemini kullanarak, dindarlığın bilgilerin tanımlanmasındaki rolünü araştırmışlardır. Araştırmada deneklerden, bilgisayar ekranında bir anda verilen ve dinî ve dinî olmayan kelimelere dönüşme şansı olan üç harften, kelimeler oluşturmaları istenmekte ve ekranda harflerin verilmesi ile deneklerin cevapları arasındaki geçen süre ölçülmekteydi. Burada amaç, dindarlığın dinî ve dinî olmayan kelimeleri oluşturma sürelerini etkileyip etkilemediğini, bir başka deyişle, dinî şemaların olayları algılama süresi açısından bir fark oluşturup oluşturmadığını test etmektir. Ulaşılan bulgular, kişinin dindarlık algısının, bilgisayar ekranında verilen dinî kelimeleri algılamasını hızlandırdığı ve algısal yeterliliğine katkıda bulunduğu yönündeydi.

Yine Krejci (1998), çok boyutlu araştırma desenini yöntem olarak seçtiği araştırmasında, Tanrı şemasını kadınlar ve erkekler açısından karşılaştırmıştır. Krejci, bulguları değerlendirirken, dini bilişsel şema olarak düşünmenin, sadece inancın içeriğinin çözümlenmesi değil, aynı zamanda nasıl bir yapılanma gösterdiği anlamı açısından da yeni bir bakış açısı getirdiğini ve yaptığı araştırmanın

bulgularının *Bilişsel Bir Şema Olarak Din* teorisini bu açıdan desteklediğini ifade etmiştir. Araştırmada kullanılan çok boyutlu ölçüm neticesinde, Tanrı şemasının hiyerarşik bir yapı gösterdiği ve kadın ve erkeklerin benzer Tanrı şemalarına sahip oldukları tespit edilmiştir. Buna göre, deneklerin sahip olduğu en önemli Tanrı şeması, yargılayan-rızıklandırıcı (judging-nurturing) iken, bunu, kontrol eden-koruyan (controlling-saving) takip etmektedir. Soyut-somut (abstract-concrete) ise en önemsiz Tanrı şeması olarak saptanmıştır. Tanrı şeması açısından kadınlarla erkekler arasındaki farklılık, kontrol eden-koruyan Tanrı şemasında tespit edilmiştir. Bu boyutta erkekler, kadınlara göre daha düşük ortalama puanlara ulaşmışlardır. Krejci'ye göre bunun sebebi, erkeklerin kontrol imgesini kadınlardan daha çok kullanmaları olabilir.

Diğer taraftan, dinin bireye stres verici duruma daha çabuk adapte olmasını ya da üstesinden gelmesini kolaylaştıran bir bilişsel şema kazandırdığı yönündeki düşüncenin, akıl sağlığı üzerinde çalışan ve kendilerine gelen psikiyatrik vakaları sağlıklı/sağlıksız şeklinde ayırmak zorunda olan profesyoneller, özellikle bilişsel davranışçı terapistlere yeni açılımlar sağladığı söylenebilir. Akıl sağlığı konusunda çalışan profesyoneller için dinin fonksiyonel yönü, özellikle ABD gibi ileri tıbbî tedavi yöntemlerinin uygulanması sebebiyle ortalama ömrün yüksek, buna bağlı olarak kronik fiziksel rahatsızlık ve fonksiyon bozukluklarının yoğun olarak yaşandığı ülkelerde gittikçe önem kazanmaktadır. Yaşlılar fiziksel, sosyal ve ekonomik sınırlılıklar sebebiyle, rahatsızlık konusu olan durumun üstesinden gelemeyince, bilişsel dinî stratejiler geliştirme gibi ikincil kontrol mekanizmalarına yönelmektedirler. Bu bağlamda din, sıkıntı çekilen durumun üstesinden gelmeye yarayacak algılama şekilleri sunmak suretiyle, onların stresle başa çıkmasına yardım etmektedir. Nitekim yapılan çalışmalarda, dinin bu yöndeki fonksiyonuna dair bulgulara ulaşılmıştır (Koenig, 1995).

Bilişsel Bir Şema Olarak Din teorisinin, dinin klinik değeri ve tedaviye yönelik fonksiyonu konusunda alışılmışın dışında ve kullanışlı bir yöntem getirdiği de söylenebilir. Bununla birlikte, yaklaşımın, her ne kadar bilimsel açıdan kullanışlı olmasına ve potansiyel olarak klinik uygulamalara imkân vermesine rağmen bazı sınırlılıkları vardır. Meselâ, akıl sağlığı açısından düşünüldüğünde, bütün dinler, bağlarının problemlerle başa çıkmasına yardım etmeye yarayan bilişsel şemalar oluşturacak yapıda olmayabilir. Şekil ve yapısından ziyade dinî inancın içeriği, dinî bilişsel şemanın stres verici duruma uyarlanma ya da uyarlanamamasını belirlemede temel teşkil edebilir. Örneğin, teorisinin temellendirildiği Yahudi ve Hıristiyan din geleneğinde -bunlara İslâm'ı da ekleyebiliriz- olumsuz yaşam olayları ve bunlarla başa çıkma, merkezî bir yer teşkil ederken ve bu dinlere inananlarda olumsuz tecrübelerle başa çıkma ile ilgili şema ya da şemalar oluşmuşken, başka dinler, stres verici yaşantılar ve başa çıkma konusuna daha az vurguda bulunulabilmektedirler. Dolayısıyla, onlarda konuyla ilgili bir şema da gelişmemiş olabilir.

Buna göre, belirli bir kültür ikliminde yapılan çalışmaların bulgularına dayanarak, her dinde başa çıkma ile ilgili şemaların olduğuna dair bir genellemeye gitmek bizi yanlış sonuçlara götürebilir. Başka dinlerde de benzer yapılanma ve fonksiyonların olduğunu söyleyebilmemiz için o dinlere mensup kişileri örneklem alan araştırmaların yapılması gerekmektedir.

Aynı şekilde, stresle başa çıkma konusunda sadece dinî bilişsel şemaların etkisi üzerinde durmak meseleyi tam anlamıyla açıklamayabilir. Bilişsel şemaların yanı sıra, dinî musiki, ilahiler, topluca yapılan ibadetler, acıları paylaşma ve yardımlaşma gibi destekleyici sosyal faktörler ve duygusal desteklerin de stresle başa çıkma sürecinde etkili yöntemler olabileceği göz ardı edilmemelidir. Nitekim kompleks dinî şemalar oluşturma ve devam ettirme kabiliyeti olmayan zekâ problemlili insanlar ve birtakım zihinsel kabiliyetlerini kaybeden ihtiyarlarda ilahilere iştirak etme, toplu dualara katılma ve basit ritüelleri tekrarlama gibi aktivitelerin, onların duygusal düzeydeki streslerini azaltma yönünde olumlu destek yaptığı tespit edilmiştir (Koenig, 1995).

Bilişsel Bir Şema Olarak Din teorisinin bir diğer katkısı da, din ile çok fazla ilgisi olmayan, hatta bazen din karşıtı olan psikiyatristlerle hastalar arasındaki iletişim probleminin aşılmasına yardımcı olmasıdır. Her ne kadar son dönemlerde bazı değişimler gözlenirse de, psikologlar ve onların mesai arkadaşları olan psikiyatristler, sosyal bilimciler içerisinde en az dindar ya da dindarlığı en düşük düzeyde olan gruplar olarak bilinirler. Bu durum, onların, zaman zaman dindar hastayı anlamada ve onlarla iletişim kurmada sıkıntılar yaşamalarına ve hastalarına gereği gibi yardımcı olamamalarına sebep olabilmektedir. Her ne kadar dine inanmasalar ya da din karşıtı olsalar da dini bilimsel kavramlarla ifade eden bir çerçeve sunmak suretiyle teori, psikiyatristlerin hastalarını anlamalarında yeni açılımlar sağlamaktadır.

Sonuç olarak, bilişsel psikolojinin kavram ve yöntemlerinin din alanına uyarlanması ve bu bağlamda McIntosh'un *Bilişsel Bir Şema Olarak Din* teorisi, din psikolojisine yeni bir bakış açısı sunması açısından ümit vadeden bir teşebbüstür. Teoride bilişsel ve sosyal psikolojinin verilerinden yararlanılması, disiplinler arası çalışmalara önemli katkılar sağlamakta, böylece din ve dindarlıkla ilgili konulara daha geniş bir perspektiften bakma imkânı vermektedir.

Yukarıda da ifade edildiği üzere teorinin, daha önceki teorilere uyumu ya da onları yanlışlaması gibi, bir teoride aranması gereken bazı şartları tam olarak karşılamadığı söylenebilir. Eleştirilerin olmasını, teorinin reddedilmesi anlamında düşünmemek gerekir. Teorilerin geliştirilebilmesi için, sadece desteğe değil, eleştirilere de ihtiyaç vardır. Yapılan eleştiriler, teorilerin daha mükemmelleşmesine katkılarda bulunurlar. Nitekim makalemizin baş kısmında verdiğimiz çalışmaların, daha önce eleştirilen bazı noktaların açıklığa kavuşması ve problemlerin aşılması noktasında önemli katkılar sağladığı görülmektedir.

Bu bağlamda, ortaya atıldığı kültürel çevreden farklı bir kültür iklimine sahip olan ülkemizde, başta Allah inancı olmak üzere inanç esaslarının içerik çözümlenmesi; benlik, stresle başa çıkma, sağlık-din ilişkileri konularında yapılacak çalışmaların da teorisinin geliştirilmesi ve sınırlılıklarının aşılması noktasında katkı sağlayacağına inanmaktayız.

KAYNAKÇA

- ATKINSON, Rita, ATKINSON, Richard C., HILGARD, Ernest R., (1995). *Psikolojiye Giriş* (çev. Kemal Atakay, Mustafa Atakay, Aysun Yavuz), Sosyal Yayınları, İstanbul.
- AUBIN, Ed de St. (1999). "Personal Ideology: The Intersection of Personality and Religious Beliefs", *Journal of Personality*, 67:6, 1105- 1139.
- AVANTS, S. Kelly, BEITEL, Mark, MARGOLIN, Arthur (2005). *Making the shift from 'addict self' to 'spiritual self': Results from a Stage I study of Spiritual Self-Schema (3-S) therapy for the treatment of addiction and HIV risk behavior*, *Mental Health, Religion & Culture*, 8:3, 167-177
- BARLETT, F. C. (1932). *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- BARSALOU, Lawrence W. (1992). *Cognitive Psychology: An Overview for Cognitive Scientists*, Lawrence Erlbaum Associates, New Jersey, Hove and London .
- BELAWICH Timothy G., PARGAMENT, Kenneth I., (2002). "Role of Attachment in Predicting Spiritual Coping with a Loved One in Surgery", *Journal of Adult Development*, 9:1, 13-29.
- BHATTACHARYA, K. & HAN, S. (2001). *Piaget and cognitive development*, In *Emerging perspectives on learning, teaching, and technology*, editor: M. Orey, <http://www.coe.uga.edu/epltt/piaget.htm> 05. 09. 2006.
- BJORCK, Jeffrey, P. (1995). "A Self-Centered Perspective on McIntosh's Religious Schema", *The International Journal for the Psychology of Religion*, 5:1, 23-29.
- BLAÏNE, Bruce E., NYUGEN, Duong B., (2002). "Believing is Seeing: Religiousness and Perceptual Expertise", *The International Journal for the Psychology of Religion*, 12: 2, 93-107.
- BREWER, William F. (2000). Barlett's Concept of the Schema and its Impact on Theories of Knowledge Representation in Contemporary Cognitive Psychology. In Bartlett, Culture and Cognition, editor: Akiko Saito, Psychology Press, London.
- CAMPBELL, Jennifer (2006). *Schema*, [http:// www. Everything2. com/ index. pl?node id=1399247](http://www.Everything2.com/index.pl?node_id=1399247) 26. 03. 2006.
- CÜCELOĞLU, Doğan (1991). *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- DECONCHY, Jean-Pierre, HURTEAU Chantal, QUELEN Florence, RAGOT Isabelle (1997). "The Psychology of Religion and Cognitive Models (The 'learned Helplessness' Case)", *The International Journal for the Psychology of Religion*, 7:4, 263-268.
- DEWART Hazel, ESGATE Anthony, GURNEY Kevin, KEMP Richard, TOWELL Nicola (1999). *An Introduction to Cognitive Psychology: Processes and Disorders*, Psychology Press, London.
- HILL, Peter C., PARGAMENT Kenneth I., HOOD Ralph W., McCULLOUGH Michael E., SWYERS James P., LARSON David B., ZINNBAUER, Brain J., (2000). "Conceptualizing Religion and Spirituality: Points of Commonality, Points of Departure", *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 30:1, 51-77.
- HILL, Peter C., HOOD Jr. Ralph W., (1999). "Affect, Religion and Unconscious Processes", *Journal of Personality*, 67:6, 1015-1046.
- KENNEDY, James E., DAVIS, Robert C., TAYLOR, Bruce G., (1998). "Changes in Spirituality and Well-Being Among Victims of Sexual Assault", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37:2, 322-328
- KOENIG, Harold G., (1995). "Commentary, Religion as Cognitive Schema", *The International Journal for the Psychology of Religion*, 5:1, 31-37.
- KREJCI, Mark J., (1998). "Gender Comparison of God Schemas: A Multidimensional Scaling Analysis", *The International Journal for the Psychology of Religion*, 8:1, 57-67.

- LADD, Kevin L., McINTOSH, Daniel N., SPILKA, Bernard (1998). "Children's God Concepts: Influences of Denomination, Age and Gender", *The International Journal for the Psychology of Religion*, 8:1, 49- 56.
- LECHNER, Peter L., (1989). *Application of Theory and Research on Cognitive Schemata to the Concept of God*, Unpublished Doctoral Dissertation, Saint Luis University.
- McINTOSH, Daniel N., (1995). "Religion-As-Schema, with Implications for the Relation between Religion and Coping", *The International Journal for the Psychology of Religion*, 5:1, 1-16.
- McINTOSH, Daniel N., SILVER, Roxane C., WORTMAN, Camille B. (1993). "Religion's Role in Adjustment to a Negative Life Event: Coping With the Loss of a Child", *Journal of Personality & Social Psychology*, 65:4, 812-821
- PARK, Crystal L. (2006). "Exploring relations among religiousness, meaning, and adjustment to lifetime and current stressful encounters in later life", *Anxiety, Stress, and Coping*, 19:1, 33-45
- PALOUTZIAN, Raymond F., (1996). *Invitation to the Psychology of Religion*, Allyn and Bacon, Boston.
- PALOUTZIAN, Raymond F., SMITH Brenda S., (1995). "The Utility of the Religion-As Schema Model", *The International Journal for the Psychology of Religion*, 5:1, 17-22.
- PARGAMENT, Kenneth I., NEWMAN, Jon S., (1990). "The Role Of Religion in the Problem-Solving Process", *Review of Religious Research*, 31:4, 390-404.
- PARGAMENT, Kenneth I., OLSEN, Hannah, REILLY, Barbara, FALGOUT, Kathryn, ENSING, David, S., VAN HAITZMA, Kimberly, (1992). "God Help Me (II) Relationship of Religious Orientations to Religious Coping With Negative Life Events", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 31:4, 504-513.
- PARGAMENT, Kenneth I., (1997). *Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice*, Guilford Press, New York.
- ROGERS, Steven A., POEY, Evelyn L., REGER, Greg M., TEPPER, Leslie, COLEMAN, Esther M. (2002). "Religious Coping Among Those With Persistent Mental Illness". *International Journal for the Psychology of Religion*, 12:3, 161-175
- SAITO, Akiko, (2000). *Bartlett, Culture and Cognition*, Psychology Press, London.
- SILBERMAN, Israela (2003). "Spiritual Role Modeling: The Teaching of Meaning Systems", *International Journal for the Psychology of Religion*, 13:3, 175-195.
- SUZUKI, K. (1987). *Schema Theory: A Basis for Domain Information Design*. In Application of the Schema theory to instructional design. A symposium conducted at the Annual Meeting of the Association for Educational Communications and Technology, W. Wager (Chair), Atlanta, GA, U.S.A.
- TAYLOR Nicole M., (2001). "Utilizing Religious Schemas to Cope with Mental Illness", *Journal of Religion & Health*, 40:3, 383-388.
- WENGER, Jay L. (2004). "The Automatic Activation of Religious Concepts: Implications for Religious Orientations", *International Journal for the Psychology of Religion*, 14:2, 109-123.

DİN PSİKOLOJİSİNDE BİLİŞSEL YAKLAŞIM : McINTOSH'UN 'BİLİŞSEL BİR ŞEMA OLARAK DİN' TEORİSİ ÖRNEĞİ

Adem Şahin

Son yıllarda dinî tecrübeyi açıklamak için din psikolojisi alanında yeni bir yöntem olarak, bilişsel psikoloji ve sosyal psikolojinin kavramlarının sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Daniel N. McIntosh'un *Bilişsel Bir Şema Olarak Din* teorisi, bu eğilimi temsil eden önemli kuramlar arasında kabul edilmektedir. Teori temelde, dindarların inançları doğrultusunda yaşadıkları tecrübe ve bilgilerine dayanan bilişsel şemalar geliştirdiklerini ve bu bilişsel yapıların olayları algılama, değerlendirme ve tepkilerinde etkili olduğu varsayımına dayanmaktadır. Bu makale, din psikolojisinde bilişsel yaklaşımı, McIntosh'un '*Bilişsel Bir Şema Olarak Din*' teorisi örneğinde Türk din psikolojisi çevrelerine tanıtmayı ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

COGNITIVE APPROACH IN THE PSYCHOLOGY OF RELIGION: EXAMPLE OF MCINTOSH'S 'RELIGION AS A COGNITIVE SCHEMA' THEORY

In recent years, concepts of cognitive and social psychology have been frequently used to explore the religious experience as a new method in the psychology of religion. Daniel N. McIntosh's *Religion as a Cognitive Schema* theory has been accepted an important attempt among those theories which explain the religious experience by the concepts of the cognitive psychology. According to the theory, religious persons construct cognitive schemas which depend on past experience and knowledge and these cognitive constructs affect their perceptions, evaluations and reactions. The aim of this study is to introduce *Religion as a Cognitive Schema* theory to Turkish scholars and discuss it.

Key Words: Cognitive Psychology, Psychology of Religion, Religion as a Cognitive Schema.

نظرة عابرة في العمليات العقلية العليا في علم النفس الديني: نظرية دانيال ن. مكنتوش "الدين كخطة عملية عقلية"

في السنوات الأخيرة نرى استعمال مصطلحات علم النفس الاجتماعي والمعرفي بكثرة في مجال علم النفس الديني لبيان التجربة الدينية. نظرية دانيال ن. مكنتوش "الدين كخطة عملية عقلية" تعتبر من أهم النظريات التي تمثل هذا المذهب. النظرية في الأساس تعتمد على افتراض أن تجربة المتدينين التي عاشوها في ظل عقيدتهم، وعلى توسيع نطاق معلوماتهم المعرفية. وتعتمد أيضا على المكونات المعرفية لادراك الحوادث وتقييمها وتأثيرها على ردود أفعالهم. وهذا المقال يهدف إلى تعريف وتقييم العمليات العقلية العليا في علم النفس الديني، في إطار نظرية دانيال ن. مكنتوش "الدين كخطة عملية عقلية" في علم النفس الديني في محيط الأخصائيين الأتراك في علم النفس الديني.